

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
તૃતીય વર્ષ : બી.આર.એસ. (રૂરલ ફાર્મ મેનેજમેન્ટ)

મુખ્ય વિષય :- ગ્રામવિસ્તરણ અને સમાજ નવરચના
પેપર-૭ વિકાસની પ્રક્રિયામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ

❖ **પ્રસ્તાવના:-**

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ સર્જાય છે. આ સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે સરકારશ્રી તરફથી વિવિધ યોજનાઓ અમલીકૃત છે. તેમ છતાં લોકજાગૃતિને અભાવે જોઈએ તેટલું પરિવર્તન જોવા મળતું નથી. લોકજાગૃતિ, લોકશિક્ષણ અને લોકસંગઠન દ્વારા ગ્રાસરૂટ લેવલે સરકારી અને સહકારી સંસ્થાઓ પણ સરકારી ગ્રાન્ટ અને ડોનરો દ્વારા ગ્રાસરૂટ લેવલે ગ્રામવિકાસની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તો વિદ્યાર્થીઓ આવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સંસ્થા ઉદ્ભવ, સંગઠનની પ્રક્રિયા, પ્રોજેક્ટ કાર્ય અને સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરે તેમજ ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાપન અને વિકાસની કામગીરીથી વાકેફ થાય તેમજ વિવિધ પ્રકારની કુશળતાઓની હથરોટી આવે તે હેતુથી સામાજિક વિકાસની સંસ્થાઓ વિષય ભણાવવામાં આવે છે.

❖ **માળખું :- અભ્યાસનું માળખું નીચે મુજબ છે.**

	અઠવાડિયાના વર્ગો	આંતરિક ગુણ	વર્ષાન્ત ગુણ	કુલ ગુણ	વર્ષાન્ત પ્રશ્નપત્રના કલાક
સૈ.	૦૨	૧૫	૩૫	૫૦	૨ કલાક
પ્રા.	૦૨	૧૫	૩૫	૫૦	
કુલ	૪	૩૦	૭૦	૧૦૦	

❖ **હેતુઓ :-** વિષય અભ્યાસના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની કામગીરીથી વાકેફ થાય.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામવિકાસમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની ભૂમિકાથી વાકેફ થાય.
- (૩) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની નોંધણી અને દરખાસ્ત બનાવવાની રીતથી વાકેફ થાય.
- (૪) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું સંચાલન, કામગીરી, ગ્રાન્ટ વગેરેથી વાકેફ થાય.
- (૫) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સરકારશ્રી દ્વારા ચાલતી વિવિધ સરકારી યોજનાઓથી વાકેફ થાય.
- (૬) સરકારી એજન્સીઓ અને તેના મારફત થતી કામગીરીની વિદ્યાર્થીઓ જાણકારી મેળવે.

❖ **એકમ -૧ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ:**

- ૧.૧ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો અર્થ - સંસ્થા ઉદ્ભવનાં પરિબળો.
- ૧.૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ.
- ૧.૩ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના હેતુઓ.
- ૧.૪ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યો.

❖ **એકમ-૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રકાર - જરૂરીયાત - મહત્વ :**

- ૨.૧ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રકાર.
- ૨.૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની જરૂરીયાત - મહત્વ.
- ૨.૩ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મર્યાદાઓ .
- ૨.૪ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના લાભાર્થી સાથેના સંબંધો.
- ૨.૫ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અને સરકારી સંસ્થાનો તફાવત.

❖ **એકમ-૩ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની નોંધણી પ્રક્રિયા:**

- ૩.૧ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની નોંધણીની પ્રક્રિયા - મેમોરેન્ડમ તૈયાર કરવી.
- ૩.૨ સંસ્થા ચલાવવા માટે નાણાકીય ફંડની જોગવાઈઓ .
- ૩.૩ પ્રોજેક્ટની રૂપરેખા અને પ્રોજેક્ટ પસંદગી.
- ૩.૪ દરખાસ્ત બનાવવાની કાર્યકુશળતાઓ.
- ૩.૫ અહેવાલ લેખન અને ઠરાવની પ્રક્રિયા.

❖ **એકમ - ૪ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું સંચાલન**

- ૪.૧ સંચાલન એટલે શું?
- ૪.૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું સંચાલન અને સરકારી સંસ્થાઓના સંચાલનનો તફાવત.
- ૪.૩ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સંચાલનમાં સંચાલકની ખૂબીઓ
- ૪.૪ સંસ્થાની ભૌતિક સુવિધાઓ.
- ૪.૫ સંસ્થાના કાર્યકરની તાલીમ અને કુશળતાઓ.

❖ **એકમ –૫ સ્વૈચ્છિક અને સરકારી સંસ્થાઓનો કાર્ય પરિચય :**

- ૫.૧ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા એટલે શું? સરકારી સંસ્થા એટલે શું ?
- ૫.૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ :- (૧) આગાખાન (AKRSP), અમદાવાદ
(૨) ભણસાલી ટ્રસ્ટ, રાધનપુર
(૩) રૂરલ ટેકનોલોજી ઈન્સ્ટીટ્યુટ, ગાંધીનગર
(૪) સેવા રૂરલ, ઝગડિયા.
- ૫.૩ સરકારી સંસ્થાઓ:- (૧) ટ્રાયબલ સબ પ્લાન
(૨) જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર
(૩) જિલ્લા આરોગ્ય વિભાગ
(૪) જિલ્લા સમાજકલ્યાણ વિભાગ (બક્ષીપંચ / અનુસૂચિત જનજાતિ)
(૫) જિલ્લા પશુપાલન અને ખેતીવાડી વિભાગ
(૬) જિલ્લા વનવિભાગ (વિસ્તરણ રેન્જ / નોર્મલ રેન્જ)

❖ **શિક્ષણ પદ્ધતિઓ :**

- (૧) જૂથચર્યા
(૨) રૂબરૂ / પ્રત્યક્ષ મુલાકાત
(૩) વ્યાખ્યાન
(૪) પ્રશ્નોત્તરી
(૫) દશ્ય- શ્રાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ
(૬) સ્વાધ્યાય
(૭) ગ્રંથાલય પદ્ધતિ
(૮) વ્યક્તિ - જૂથ - સમૂહ સંપર્ક પદ્ધતિઓ.

❖ **પ્રાયોગિક કાર્ય :-**

- (૧) નજીકની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની મુલાકાત અને સંચાલકશ્રી સાથે વાર્તાલાપ દ્વારા કાર્યો સમજવા.
(૨) કેન્દ્રનિવાસ દરમિયાન સંસ્થાનો પરિચય કરવો. (સંસ્થા ઉદ્ભવ, હેતુઓ, કાર્યો - પ્રશ્નો - બજેટની જોગવાઈઓ)
(૩) જિલ્લા ગ્રામવિકાસ એજન્સીની મુલાકાત લઈ કામગીરીનો અભ્યાસ કરવો.
(૪) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની નોંધણી માટેની દરખાસ્ત તૈયાર કરવી.
(૫) પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર અથવા જિલ્લા આરોગ્ય વિભાગની મુલાકાત કરવી.
(૬) સમાજકલ્યાણ ખાતુ, (જિલ્લા)ની મુલાકાત દ્વારા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ અને બક્ષીપંચની પ્રવૃત્તિઓ સમજવી.
(૭) જિલ્લા વનવિભાગની મુલાકાત કરી સરકારી યોજનાની જાણકારી મેળવવી.
(૮) જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રની મુલાકાત કરવી, પ્રોજેક્ટ રીપોર્ટ તૈયાર કરતાં શીખવું.
(૯) જિલ્લા પશુપાલન અને ખેતીવાડી વિભાગની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત કરી તેનું માળખું અને સરકારી યોજનાઓની જાણકારી મેળવવી.

❖ **સંદર્ભગ્રંથો :-**

- (૧) કુદરતી સંપત્તિ, વિકાસ અને વ્યવસ્થાપન - બાબુભાઈ અવરાણી - અનડા પ્રકાશન
(૨) તપોમૂર્તિ - મણીભાઈ દેસાઈ, બાયફ
(૩) પર્યાવરણ સાથી - વિકસત પ્રકાશન
(૪) Extension Education - A. A.RADDY Sri Laxmi Press Gantur (A.P)
(૫) Rural Extension & Social Welfare - O.P.Dhama
(૬) લોક સહયોગથી વિકાસ ભણી - મનસુખ સલ્લા - નવભારત સાહિત્ય મંદિર
(૭) ગાંધી પ્રેરિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને ગ્રામવિકાસ
(૮) પથદર્શન - પ્રફુલ ત્રિવેદી - જનપથ પ્રકાશન
(૯) પ્રયોજના દરખાસ્ત નિરૂપણ - પ્રફુલ ત્રિવેદી - જનપથ પ્રકાશન
(૧૦) સ્વૈચ્છિક સંગઠનો અને સંચાર માધ્યમો - જનપથ પ્રકાશન અમદાવાદ
(૧૧) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વ્યાવસાયિક વલણ - શશીધરન - ડી.એસ.સી. અમદાવાદ
(૧૨) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં વ્યાવસાયિક સંચાલનની આવશ્યકતા - નયા માર્ગ, ૧૯૯૬ (સપ્ટેમ્બર)